

ملاحظات دفاعی_امنیتی آمایش سرزمین روسیه با کاربست آن برای جمهوری اسلامی ایران

داوود امینی فشلاقی^۱، حامد ابراهیمی^۲، محمد صادق محمدی^۳

چکیده

از مهمترین الزامات طرح‌های آمایش سرزمین در کشورها، توجه به ملاحظات دفاعی-امنیتی است. کشورهای روسیه و ایران با توجه به موقعیت و ویژگی‌های ژئوپلیتیکی خود، با محدودیت‌ها و تهدیدات متعددی مواجه هستند که این نگرانی‌های امنیتی، سبب گشته تا هر دو کشور توجه ویژه‌ای به ملاحظات فوق در برنامه‌های آمایش سرزمینی خود داشته باشند. هدف این پژوهش، بررسی ملاحظات دفاعی-امنیتی آمایش سرزمینی روسیه و نقش آن‌ها در تأمین امنیت ملی این کشور، با کاربست عملی آن‌ها برای ج.ا.ایران بر اساس تشابهات و تفاوت‌های موجود است. این تحقیق، به روش آمیخته، با رویکردی توصیفی-تحلیلی و استفاده از دو ابزار کتابخانه‌ای و میدانی از طریق مصاحبه با ۱۰ نفر از کارشناسان خبره در حوزه‌های مرتبط انجام گردیده است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که نحوه آمایش سرزمینی در هر دو کشور با تمرکز بالای جمعیت و فعالیت در مناطق خاصی از فضای سرزمینی آن‌ها صورت گرفته و این عدم پراکندگی، آسیب‌پذیری در مقابل تهدیدات امنیتی را بالا می‌برد و پشتیبانی‌های دفاعی را سخت می‌نماید. نتیجه پژوهش این بوده که با توجه به تهدیدات گسترده علیه ج.ا.ایران، مطالعه عملکرد کشورهای نظیر روسیه به عنوان یک کشور پیشرفته و دارای جایگاه راهبردی، سبب کسب دانش و تجربه مورد نیاز در داخل کشورمان برای تدوین طرح‌های آمایشی متناسب با تهدیدات و تأمین امنیت ملی کشور می‌گردد.

واژه‌های کلیدی:

آمایش سرزمین، امنیت ملی، ملاحظات دفاعی-امنیتی، تهدید، راهبرد.

^۱ . استادیار گروه جغرافیا دانشگاه افسری امام علی (ع)، تهران، ایران. ایمیل: davoodamini1357@gmail.com

^۲ . گروه ژئوپلیتیک دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران.

^۳ . کارشناس ارشد جغرافیای سیاسی، تهران، ایران.

مقدمه

آمایش سرزمین به عنوان دانش ساماندهی و تنظیم امور مکانی، پیشینه‌ای به قدمت پیدایش نخستین تمدن‌های بزرگ دارد. در دوران کهن و در حالی که نامی از شهرسازی و آمایش سرزمین مطرح نبود، بسیاری از تمدن‌های باستانی از اصول آمایش سرزمین استفاده کرده و شبکه‌های جاده‌ای، کانال‌های آبی و زیرساخت‌های مکانی را می‌ساختند تا بتوانند فضاها و قلمروهایی را که در سلطه داشتند، کنترل و مدیریت نمایند. آمایش سرزمین علاوه بر نگاه توسعه‌ای، بعد دفاعی را نیز در بر می‌گیرد به گونه‌ای که با انتخاب مکان‌های مناسب استقرار مراکز زیست و فعالیت و همچنین مراکز حیاتی و حساس متناسب با ملاحظات دفاعی، امنیتی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، موجب تأمین اهداف امنیت ملی و تداوم توسعه پایدار می‌شود. از دوران پس از رنسانس اروپا تاکنون موضوع توسعه و نقش آن در تحقق امنیت ملی به شکلی جدی، به دغدغه مهم جوامع و دولت‌ها تبدیل شده است به ویژه در عصر حاضر، کشورها نگاه ویژه‌ای به موضوع آمایش سرزمین و نقش آن در امنیت ملی و توسعه پایدار دارند به گونه‌ای که قبل از شروع هر پروژه نظامی یا غیرنظامی، اصول و سیاست‌های مرتبط با این حوزه را جهت مصون سازی، حفظ سرمایه‌های انسانی و فیزیکی و کاهش آسیب‌پذیری در مقابل تهدیدات در دستور کار قرار می‌دهند. با این تفاسیر، کشورهای روسیه و ایران نیز به سبب مواجهه با انواع چالش‌ها و تهدیدات امنیتی داخلی و خارجی، نیازمند توجه جدی به این حوزه می‌باشند. با وجود سابقه چندین دهه‌ای آمایش سرزمین در ایران و به ویژه پس از انقلاب اسلامی، ولیکن توجه کافی به نقش و تأثیر متقابل ملاحظات دفاعی- امنیتی و برنامه‌های آمایش سرزمینی در کشور صورت نگرفته و لذا این مهم نیازمند پرداختن به شکلی جدی می‌باشد.

گستره آمایش سرزمین، تمامی زیرساخت‌ها، مراکز حیاتی و حساس کشور را شامل شود و ابعاد دفاعی در این راستا نقش برجسته‌ای دارند. اجرای اصول آمایش سرزمینی در طراحی و ساخت پروژه‌ها طی جنگ و صلح تأثیرگذار بوده و موجب اقتدار، رفاه، امنیت روانی شهروندان و نهایتاً اتحاد ملی می‌گردد. این امر در واقع موجب حفظ سرمایه انسانی، مقاومت در شرایط بحرانی، صرفه جویی کلان ارزی در حفظ تجهیزات و تسلیحات نظامی، حفظ مراکز حیاتی در برابر تهاجمات، تحمیل هزینه بیشتر به دشمن و سلب ابتکار عمل از آن می‌گردد. تحلیل صحیح از تهدیدات علیه امنیت ملی در چارچوب برنامه‌های آمایشی، مستلزم شناخت انواع تهدیدات، عوامل تهدید، مناطق مورد تهدید، طرح‌های پدافند غیرعامل و ارائه راهبردهای مقابله با آن‌ها است.

فدراسیون روسیه به عنوان مهم‌ترین دولت بازمانده از اتحاد جماهیر شوروی، به عنوان یک قدرت بزرگ جهانی همواره به دنبال بازگشت به سطح قدرت پیشین خود در جهان بوده است. تحقق چنین هدفی، مستلزم توجه به مؤلفه‌های درونی قدرت می‌باشد. یکی از بایسته‌ها جهت حداکثر بهره‌برداری از ظرفیت‌های داخلی، تدوین طرح‌های آمایش سرزمینی و توجه به ملاحظات ویژه دفاعی - امنیتی آن می‌باشد؛ روس‌ها به صورت طبیعی با بهره‌گیری از شرایط و موقعیت جغرافیایی خاص خود توانسته‌اند یک ظرفیت تدافعی بزرگ در برابر رقبای بین‌المللی خود فراهم آورند. البته موقعیت و ویژگی‌های ژئوپلیتیکی منحصر به فرد روسیه موجب شده تا این کشور در بخش‌های غربی و جنوبی سرزمین خود با تهدیدات و ملاحظات دفاعی - امنیتی آمایش سرزمینی مواجه باشد که بر نحوه استقرار فعالیت‌ها، جمعیت‌ها و حتی مراکز نظامی کشور روسیه نیز مؤثر بوده‌اند. از سویی دیگر، کشور ایران نیز با توجه موقعیت استراتژیک و ویژگی‌های ژئوپلیتیکی خود، با تهدیدات و ملاحظات دفاعی - امنیتی متعددی مواجه است. نحوه آمایش سرزمینی در ایران به گونه‌ای می‌باشد که عمده تمرکز جمعیت و فعالیت‌ها ملی در بخش‌های خاص و محدودی از فضای سرزمینی کشور صورت گرفته و در بسیاری دیگر از بخش‌ها، به اصطلاح بیابان‌هایی ایجاد شده که این وضعیت، آسیب‌پذیری زیادی را به همراه دارد. بنابر این لازم است مطالعات عمیق و دقیقی منطبق بر دانش روز بین‌المللی و الزامات داخلی پیرامون آمایش سرزمینی کشور انجام گیرد تا قابلیت اجرایی یابند.

با وقوع جنگ‌های نامتقارن امروزی و اهمیت کاهش خسارات جانی - مالی ناشی از تهدیدات دفاعی، نظامی و امنیتی، مسئله آمایش سرزمین و نقش آن در استقرار مراکز حساس فرماندهی و کنترل، زیرساخت‌های ارتباطی، مواصلاتی، صنعتی، مراکز زیست و جمعیت‌ها، اهمیت بسیاری دارد. با توجه به مواجهه جمهوری اسلامی ایران با تهدیدات داخلی و خارجی، مؤلفه دفاع بایستی در همه ابعاد و برنامه‌های کشور مورد توجه ویژه قرار گیرد. در این خصوص سیاست‌های کلی آمایش سرزمین ابلاغی سال ۱۳۹۰، در ذیل بخش ملاحظات امنیتی و دفاعی، اشاره دارد به انتخاب مکان‌های مناسب استقرار مراکز زیست، فعالیت، مراکز حیاتی حساس متناسب با ملاحظات امنیتی و پدافند غیرعامل. از دیدگاه ایجابی، مطالعه و بررسی برنامه‌ها و تجربیات خارجی کمک شایانی جهت ارائه راهکارهای مؤثر برای تدوین نظام آمایش سرزمینی در ایران می‌نماید. از دیدگاهی سلبی، عدم بررسی تجربه‌های بین‌المللی آمایش سرزمینی موجب ناهماهنگی بازیگران داخلی، نقص اطلاعات، هدررفت منابع و مواجه نامناسب با تهدیدات خواهد گشت. به این ترتیب در هم آمیزی مطالعات داخلی با تجربیات جهانی، موجب کاهش شکاف

علمی، پیوند سیاست‌های ملی با سیاست‌های منطقه‌ای و ورود نظام‌مند به مسائل بین‌المللی آمایش سرزمینی می‌گردد. پژوهش حاضر در قلمرو موضوعی ملاحظات دفاعی امنیتی آمایش سرزمینی بوده که با بررسی قلمرو مکانی کشور روسیه و در مقطع زمانی پس از تشکیل فدراسیون روسیه (۲۰۲۰-۱۹۹۳) بررسی می‌گردد. هدف اصلی از ارائه این پژوهش، بررسی تأثیر ملاحظات دفاعی-امنیتی بر آمایش سرزمینی روسیه با امکان سنجی بهره‌برداری از آن برای جمهوری اسلامی ایران می‌باشد و لذا سوال اصلی این پژوهش تحت این عنوان است که کاربست ملاحظات دفاعی-امنیتی آمایش سرزمینی روسیه برای جمهوری اسلامی ایران چگونه امکان‌پذیر است؟ در ادامه همچنین به این پرسش پاسخ پرداخته می‌شود که ملاحظات دفاعی-امنیتی آمایش سرزمینی در روسیه و ایران دارای چه ابعاد و مؤلفه‌هایی است؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش

در حیطه مؤلفه‌های نظامی، دفاعی و امنیتی تأثیرگذار در راهبردهای آمایشی کشور روسیه تحقیقات گوناگونی در داخل و خارج از کشور انجام شده است. اهم مطالعات صورت گرفته به شرح زیر است:

ارباب (۱۳۸۹) در مقاله‌ای تحت عنوان بررسی نظام برنامه‌ریزی فضایی در فدراسیون روسیه ضمن معرفی اجمالی ژئوپلیتیک روسیه، به تاریخچه برنامه‌های آمایش سرزمین در کشور روسیه، تبیین ساختار قانون توسعه شهری روسیه، اصول و ابزارهای نظام برنامه‌ریزی فضایی در روسیه پرداخته است. کولایی (۱۳۹۲) در تحقیقی با عنوان «سیاست و حکومت در فدراسیون روسیه»، در فصل پایانی به حوزه مسائل نظامی و امنیتی فدراسیون روسیه از قبیل شکل‌گیری ارتش، ساختار فرماندهی و کنترل نیروها، دکترین‌های نظامی، وزارت دفاع، سرویس‌های اطلاعاتی و امنیتی، اقتصاد دفاعی، آخرین تحولات شکل‌گرفته در ساختار نظامی روسیه و سیاست‌های نظامی‌گری این کشور مورد واکاوی قرار گرفته است. یاری (۱۳۹۴) در پژوهشی تحت عنوان «ژئوپلیتیک انرژی و بازسازی قدرت روسیه»، با توجه به اهمیت مسئله ژئوپلیتیک انرژی در تأمین امنیت ملی، به بررسی مهم‌ترین خطوط انتقال انرژی روسیه در منطقه اوراسیا و ضرورت محافظت از این ذخایر عظیم انرژی و شبکه‌های انتقال آن در طرح‌های توسعه دفاعی و امنیتی روسیه پرداخته است که درک ملاحظات امنیتی در تدوین برنامه‌های آمایش سرزمینی روسیه را تسهیل می‌نماید.

کورتوف، ولادیمیر^۱ (۲۰۱۶)، تحقیقی با عنوان «سازمان فضایی شهرهای روسیه» به انجام رسانیده است. در این تحقیق اشاره شده است که توسعه فضایی بزرگ‌ترین شهرهای روسیه مستلزم توسعه اصول اساسی سازمان فضایی آن‌ها از جمله پتانسیل عظیم توسعه فضاهای زیرزمین شهری است. سیلورستوف^۲ و همکاران (۲۰۱۹)، تحقیقی با عنوان «راهبرد توسعه فضایی روسیه: انتظارات و واقعیت‌ها» انجام داده‌اند. ایشان در تحقیق خود اشاره می‌کنند که سیستم برنامه‌ریزی و مدیریت شهری و منطقه‌ای در روسیه به دلایل کاهش تولید اقتصادی، عقب‌ماندگی تکنولوژیکی و مدیریتی در سطح محلی، ناسازگاری و عدم هماهنگی ذهنیت شوروی گروه بزرگی از نخبگان سیاسی و مدیریتی با وظایف جدید دوره گذار، دچار بحران عمیقی می‌باشد و البته در این زمینه راهکارهایی ارائه می‌دهد. مؤسسه رند^۳ (۲۰۱۹) در مطالعه‌ای با عنوان «روندها در نیروهای مسلح روسیه»، به بودجه‌های نظامی و صنایع دفاعی روسیه از سال ۱۹۹۴ به بعد پرداخته است. طبقه بندی مخارج نظامی، هزینه‌های نظامی بخش خدمات و هزینه‌های پیش‌بینی شده، ارائه آمار نیروهای زمینی، دریایی و هوایی، پدافند هوایی و هوافضا و موشکی، اهداف، سازمان‌دهی و مدرنیزاسیون ارتش، همکاری‌ها و پیمان‌های نظامی فدراسیون روسیه در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته‌اند. ژیاخارویچ^۴ (۲۰۲۰) تحقیقی با عنوان «راهبرد توسعه فضایی در برنامه‌ریزی شهری روسیه» انجام داده است. این مقاله عمدتاً شرح مختصری از سازمان برنامه‌ریزی شهری، تجزیه و تحلیل متون راهبردهای توسعه و شناسایی معضلات شهری روسیه است.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کاربردی می‌باشد. با توجه به اینکه این تحقیق به توصیف و تحلیل منظم یافته‌های پژوهش می‌پردازد، ماهیتی توصیفی-تحلیلی دارد که جنبه توصیفی آن شناسایی مهم‌ترین تهدیدات، ملاحظات، اهداف، اصول و راهبردهای برنامه آمایش سرزمین در روسیه بوده و جنبه تحلیلی آن نیز تبیین ارتباط علی میان طرح‌های آمایش سرزمین در روسیه، دلایل شکست و موفقیت این طرح‌ها و در نهایت امکان سنجی کاربست آن ملاحظات برای جمهوری اسلامی ایران می‌باشد. روش این پژوهش، آمیخته (ترکیبی از روش‌های کمی و کیفی) بوده و ابزار گردآوری داده‌ها نیز عمدتاً روش کتابخانه‌ای (کتب، مقالات و اسناد مرتبط) و میدانی (مصاحبه‌هایی به شیوه نیمه‌ساختاریافته که در

۱. Vladimir Korotaev

۲. Seliverstov

۳. RAND

۴. BS Zhikharevich

آن برخی سؤالات از پیش طرح شده و در حین مصاحبه نیز امکان طرح پرسش‌های جدید وجود دارد) می‌باشد. جامعه آماری این تحقیق شامل کارشناسان خبره در حوزه‌های جغرافیای سیاسی، آمایش سرزمینی و مطالعات روسیه است که با توجه به محدودیت انتخاب کارشناسان این سه حوزه مطالعاتی، روش انتخاب حجم نمونه آماری، روش هدفمند از میان ۱۰ نفر از خبرگان حوزه‌های مطالعاتی فوق‌الذکر می‌باشد. متوسط سن جامعه آماری، ۴۵ سال بوده و سطح حوزه‌های مطالعاتی، راهبردی است.

جدول ۱: مشخصات جامعه نمونه تحقیق

تحصیلات	رشته تحصیلی	تعداد	سمت سازمانی / مرتبه علمی
دکتری	جغرافیای سیاسی	۳	عضو گروه پژوهشی ژئوپلیتیک دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی
دکتری	جغرافیای سیاسی	۲	استادیار دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی
دکتری	جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری	۱	پژوهشگر همکار گروه ژئوپلیتیک دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی
دکتری	جغرافیای سیاسی	۲	عضو گروه پژوهشی دکترین دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی
دکتری	جغرافیای سیاسی	۲	عضو پژوهشکده امنیت ملی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی

مبانی نظری تحقیق

مکتب امنیتی کپنهاگ

امنیت را بایستی بستر اهداف دولت‌ها، تحقق منافع ملی و هر گونه توسعه‌ای در جوامع دانست؛ یکی از ابعاد مهم امنیت، امنیت ملی است و تأمین امنیت ملی یکی از مهم‌ترین اهداف کشورها در نظام بین‌الملل می‌باشد. به یک معنای سنتی، امنیت را به معنی وجود صلح و عدم جنگ می‌دانند ولیکن به تعبیری دیگر می‌توان امنیت را در مقابل تهدید تعریف نمود. مکتب کپنهاگ جزء اولین رهیافت‌هایی است که در صدد پایه‌گذاری جایگاهی مستقل برای مطالعات امنیتی برآمده است. نظریه پردازان مکتب کپنهاگ، امنیت را شامل پنج بعد نظامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و محیط زیست می‌داند؛ (Buzan & Hansen, 2009: 45). مکتب کپنهاگ در مباحث هستی‌شناسی خود نگاهی تاریخی به پدیده‌های اجتماعی دارد و به نقش هنجارها، قواعد و فرهنگ نیز توجه ویژه‌ای دارد؛ مهمترین بحث شناخت شناسی_ روش شناختی در مورد مکتب کپنهاگ، رویکرد میانه‌ای آن است؛ تأکید بر پدیده‌های اجتماعی و ابعاد هنجاری در کنار ابعاد توصیفی و تحلیلی را می‌توان معرف شناخت‌شناسی مکتب کپنهاگ دانست (Buzan & Waver).

24: 2000). این پژوهش با نگاه به نظریه امنیتی مکتب کپنهاگ، می‌کوشد تهدیدات و ملاحظات دفاعی - امنیتی کشور روسیه را در ابعاد پنج گانه مذکور بررسی نموده و با کاربست عملی برای جمهوری اسلامی ایران، آن‌ها را تحلیل نماید.

آمایش سرزمین

برای آمایش سرزمین تعاریف متعددی ارائه شده است ولیکن به شکل متعارف آن می‌توان گفت آمایش سرزمین بهره‌برداری بهینه از زمین را سرلوحه مأموریت خود قرار داده و هدف اصلی آن ایجاد تعادل در روابط متقابل میان انسان، محیط و فعالیت‌ها در پهنه سرزمین است (فرج‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۵). در جوامع گوناگون به دلایل متعدد و متفاوت، شکل و محتوای برنامه‌ریزی‌های فضایی یکسان نیست و هر نوع نظام سیاسی، نگاه آمایشی متفاوتی می‌تواند داشته باشد (توفیق، ۱۳۹۴: ۱۹). هدف از آمایش سرزمین در رابطه با بخش دفاعی، استقرار بهینه واحدهای نظامی در فضا برای تأمین حداکثر قابلیت دفاع و حداقل آسیب‌پذیری می‌باشد. تحلیل تهدیدات در چارچوب برنامه‌های آمایشی، مستلزم شناخت تهدیدات، منبع و منشأ تهدید، مناطق مورد تهدید، متغیرها، پدافند غیر عامل و ارائه راهکارهای مناسب برای مقابله با آن‌ها است (زرقانی و اعظمی، ۱۳۹۰: ۱۴۲). رویکرد آمایشی به ساماندهی سازمان دفاعی می‌تواند سازمان فضایی نیروهای مسلح را با حداکثر امنیت و قابلیت دفاعی در فضا مستقر نماید؛ لذا از لحاظ دفاعی در شهرسازی امروز توصیه می‌شود که مراکز استقرارگاه‌های نظامی به خارج از شهر انتقال پیدا کند و هم چنین در ایجاد یا جابه‌جایی واحدها و تأسیسات، تدابیر ویژه‌ای اندیشیده شود. اساساً در تهدیدات دو نوع هدف وجود دارد؛ یکی اهداف نظامی که شامل استقرارگاه‌های مختلف نظامی می‌شوند و دیگری شهرها، مراکز جمعیتی، تأسیسات زیربنایی و مراکز حساس حیاتی. لذا رعایت ملاحظات دفاعی - امنیتی باید قبل از احداث و استقرار این گونه مراکز در نظر گرفته شود. این ملاحظات گاه تحت تأثیر عوامل غیر نظامی و گاهی نیز متأثر از عوامل و شرایط نظامی هستند (زرقانی و اعظمی، ۱۳۹۰: ۱۴۸-۱۴۷).

ملاحظات دفاعی - امنیتی آمایش سرزمین در کشور ایران

کشور ایران با داشتن موقعیت چهارراه مواصلاتی بین‌المللی، منابع عظیم انرژی، تنوع قومیتی، پخشایش ناموزون جمعیت و فعالیت‌ها و قرار داشتن در امنیتی‌ترین مناطق جهان یعنی خاورمیانه و مجاورت آسیای مرکزی - قفقاز، با تهدیدات امنیتی متعدد و ملاحظات دفاعی - امنیتی خاصی در آمایش سرزمین خود مواجه است از جمله: تهدیدات نظامی بازیگران دولتی، جرائم سازمان‌یافته فراملی به ویژه تروریسم و قاچاق، حفاظت از میادین عظیم انرژی، تجزیه‌طلبی و بلایای طبیعی.

تهدیدات نظامی مستقیم و جنگ‌های کلاسیک، اصلی‌ترین تهدیداتی می‌باشند که تقریباً از همه مناطق کشور امکان وقوع دارند به خصوص پیرامون مناطق غربی، شمالی و شرقی؛ به همین دلیل استقرار مراکز و پایگاه‌های نظامی داخلی ایران عمدتاً برای مقابله با تهدیدات همسایگان در نوارهای مرزی کشور تراکم یافته است. همچنین وجود قومیت‌ها و مذاهب مختلف در مناطق مرزی ایران، مواجهه با چالش‌های سیاسی-امنیتی را ناگزیر کرده و راهکار اساسی دفع آن‌ها، ایجاد ثبات، توسعه اقتصادی-اجتماعی و عدم استقرار مراکز حیاتی حساس در این مناطق می‌باشد (زارعی، ۱۳۹۸: ۵۵-۵۴). در بخش‌های داخلی سرزمینی ایران (نواحی جنوبی، جنوب شرقی، شرقی و کویر)، به سبب شرایط سخت آب و هوایی، عدم استقرار فعالیت‌ها، فقدان منابع و توسعه نیافتگی، تراکم جمعیت و فعالیت بسیار کم بوده و پراکندگی جمعیت، شهرستان‌ها و مسیرهای ارتباطی را شاهد هستند. در حالی که در بخش‌های مرکز، غرب، شمال و جنوب غربی، به سبب نزدیکی به منابع، مسیرهای انرژی و توسعه اقتصادی-اجتماعی، تراکم بالای جمعیت و فعالیت‌ها برقرار است که این مسائل هنگام تهاجمات خارجی و یا تهدیدات داخلی، آسیب‌پذیری بالایی را در پی دارد. استقرار جمعیت‌ها و فعالیت‌ها در حریم مخاطرات طبیعی و استقرار نامناسب پاسگاه‌های مرزی، از دیگر ملاحظات آمایش سرزمین و دفاعی سرزمین در ایران محسوب می‌شوند (زارعی، ۱۳۹۸: ۵۶).

تجزیه و تحلیل داده‌ها

محیط شناسی فدراسیون روسیه

کشور روسیه با ۱۷,۰۹۸,۲۴۲ کیلومتر مربع وسعت، پهناورترین کشور جهان است. این کشور در عرض‌های بالای جغرافیایی واقع شده و غالباً سردسیر و کم بارش است به همین سبب بیشتر مناطق این کشور قبل سکونت و فعالیت نیستند. روسیه با ۱۴ کشور آسیایی و اروپایی از طریق زمینی هم مرز است و با کشورهای پیرامون دریای برینگ، دریای ژاپن، دریای خزر، دریای سیاه و دریای بالتیک ارتباط دریایی دارد. به گزارش سال ۲۰۲۰ سازمان ملل متحد، کشور روسیه با حدود ۱۴۵,۹۳۴,۴۶۲ میلیون نفر جمعیت، نهمین کشور پرجمعیت جهان است ولیکن تراکم جمعیت روسیه به طور میانگین حدود ۹ نفر در هر کیلومتر مربع است که از پایین‌ترین نرخ‌های تراکم جمعیت در جهان بوده و بیشتر این جمعیت هم در بخش اروپایی سرزمینی روسیه و البته مناطق شهری کلان این کشور زندگی می‌کنند (Worldometers.info, 2021: 78). حدود ۱۶۰ گروه قومی در روسیه زندگی می‌کنند که ۸۱/۵ درصد آن‌ها روس می‌باشند (کولایی، ۱۳۹۲: ۱۴).

روسیه تا پیش از قرن هجدهم یک حکومت نه چندان نیرومند در شرق اروپا بود که وسعت چندان زیادی نداشت. در آغاز قرن ۱۸ میلادی و با اصلاحاتی که تزار پتر کبیر انجام داد، این کشور به یک امپراتوری پهناور و نیرومند تبدیل شد. در سال ۱۹۱۷ انقلاب کمونیستی در این کشور به رهبری لنین به وقوع پیوست و با تسلط حزب بلشویک، شوروی سابق تأسیس گشت، اما در سال ۱۹۹۱ و پس از جنگ سرد طولانی با غرب، اتحاد جماهیر شوروی فروپاشید و فدراسیون روسیه بر جای آن نشست. طبق قانون اساسی فدراسیون روسیه، نظام سیاسی این کشور جمهوری فدرال می‌باشد (The Constitution of the Russian Federation, 2016).

ملاحظات دفاعی - امنیتی آمایش سرزمین در روسیه

توسعه فضایی در روسیه پس از فروپاشی شوروی از حالت انبساطی به انقباضی تبدیل شده و جدایی ۱۵ جمهوری‌های حوزه سی‌ای‌اس^۱، تأثیر بسیار زیادی در برنامه‌های آمایش سرزمینی این کشور به خصوص ابعاد دفاعی و امنیتی آن گذارده است. نکته اساسی آن که سیاست فضایی انقباضی روسیه پس از فروپاشی شوروی در نگاه نخبگان این کشور موقت تلقی شده و همواره به فکر احیای قلمرو پیشین می‌باشند که این رؤیای انبساط‌گرایی فضایی روس‌ها در نهایت موجب گردیده تا در برنامه‌های آمایشی خود با چالش‌های جدی مواجه گردند. فدراسیون روسیه امنیت ملی خود را این گونه تعریف می‌نماید: «حفظ و صیانت از منافع ملی روسیه در مقابل تهدیدات داخلی و خارجی، حفاظت از حاکمیت دولت روسیه، استقلال و تمامیت عرضی کشور، صلح مدنی، توسعه اجتماعی - اقتصادی کشور در عین تحقق آزادی و حقوق اساسی شهروندان مطابق با قانون اساسی و سطح شایسته زندگی» (Russia's NSS, 2021). بر اساس ابعاد پنج گانه امنیت در نظریه کپنهاگ و مطابق با سند راهبرد امنیت ملی فدراسیون روسیه ۲۰۲۱^۲، می‌توان به مهم‌ترین ملاحظات دفاعی و امنیتی آمایش سرزمین در کشور روسیه اشاره نمود و آن‌ها را در ابعاد زیر تحلیل نمود:

بعد نظامی

فدراسیون روسیه به عنوان وارث اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی و یکی از قدرت‌های بزرگ جهانی که عضو دائم شورای امنیت سازمان ملل متحد هم می‌باشد، با واقع شدن در قلب منطقه هارتلند جهانی و برخورداری از موقعیت راهبردی، همواره خطر تهدید نظامی و تهاجم را ادراک می‌نماید. در دوره شوروی، با تشکیل سازمان آتلانتیک شمالی (ناتو)، اصلی‌ترین تهدید نظامی علیه

۱ . Center for Internet Security(CIS)

۲ . Russia Federation's National Security Strategy to 2021

این کشور از سوی غرب متوجه بود و روس‌ها همواره آن را اقدامی خصمانه از سوی غرب دانسته و سیاست گسترش ناتو به سوی شرق را تهدید علیه امنیت ملی، از بین بردن مناطق حائل و کاهش اقتدار روسیه در سطوح بین‌المللی شمرده‌اند؛ بر خلاف دکترین امنیت ملی ۲۰۱۵ روسیه، در سند سال ۲۰۲۱ هیچ تلاشی در جهت توسعه روابط با ناتو، همکاری متقابل سودمند با کشورهای اروپایی و اتحادیه اروپا دیده نمی‌شود. روسیه گسترش زیرساخت‌های نظامی ناتو در نزدیکی مرزهای روسیه را تهدید علیه مراکز راهبردی، خنثی کردن قدرت زرادخانه‌های اتمی خود و سرانجام برهم خوردن توازن قوا می‌داند که در چهارچوب نظامی‌گری و الگوی توزیع قدرت بین‌المللی غربی به رهبری ایالات متحده آمریکا صورت می‌گیرد (Russia's NSS, 2021).

ملاحظه نظامی دیگر برای دولت روسیه، مسئله بازدارندگی هسته‌ای این کشور در حفظ موازنه قدرت می‌باشد؛ توانمندی هسته‌ای روسیه در واقع سه‌گانه‌ای متشکل از موشک‌های زمین‌پایه با قابلیت حمل کلاهک‌های هسته‌ای، ناوها و هواپیماهای مجهز به موشک‌های هسته‌ای می‌باشد. سیاست دولت روسیه در عرصه بازدارندگی هسته‌ای در واقع ماهیت دفاعی داشته و در سطحی است که بتواند بازدارندگی هسته‌ای را تأمین، دفاع از حق حاکمیت، تمامیت ارضی، بازداشتن دشمن از تجاوز احتمالی به روسیه و متحدان آن را تضمین نماید (Russian Nuclear Doctrine, 2020: 47). روسیه در بحث آمایش دفاعی سرزمینی همواره راهبردهای خاصی را داشته است؛ برای مثال، روس‌ها در جنگ جهانی دوم به خوبی نشان دادند که یک ملت مسلح و آماده دفاع هستند و به نوعی سیاست آمادگی همیشگی در مقابل جنگ را دارند؛ تاکتیک تهاجم عملیاتی و راهبرد زمین در برابر صلح را دنبال نموده و ایجاد شهرک‌های سپر امنیتی و پدافندی خصوصاً در مناطق عموماً مرزی را در نظر می‌گیرند. با ایجاد فدراسیون روسیه، این کشور به دنبال ایجاد سرویس‌های اعلام خطر واحدهای غیرعامل و پناهگاه‌های هسته‌ای، افزایش کارایی سرزمین، حفاظت از سیستم‌های ارتباطی، توسعه متوازن در سطح کل سرزمین، نبرد نامتقارن، یکپارچگی سرزمین، کاهش مخاطرات محیطی، ایمنی سرزمین، پاسخ‌دهی سریع به تهدیدات و ایجاد عمق راهبردی لازم بوده است. در بحث پدافند غیرعامل نیز عموماً راهبردهای آمادگی پیش از بحران، بسیج عمومی منابع کشور و عدم اتکا به سلاح‌های پیشرفته را اجرا نموده‌اند. در شوروی سابق، سازمان "دفاع غیرعامل" تأسیس گردید و از آن زمان تاکنون، ساخت پناهگاه‌های ضد موشکی، دو منظوره کردن تأسیساتی از قبیل ایستگاه‌ها، معابر، مترو و پارکینگ‌های زیرزمینی، ساخت استحکامات ایمن و زره‌های مقاوم در مقابل انواع بمب و موشک توسعه یافته است) سهامی و همکاران، ۱۳۹۳). اصولی که در راستای پدافند غیرعامل در کشور روسیه رعایت گردیده است را می‌توان در سه اصل کلی شناسایی نمود:

- انتخاب عرصه ایمن، پراکنده سازی یا تجمع، حسب مورد حساسیت زدایی، اختفاء، استتار ...
- چند منظوره کردن مستحدثات، تأسیسات و شبکه‌های ارتباطی و مواصلاتی در جهت بهره‌گیری پدافندی از طرح‌های عمرانی
- ممانعت از ایجاد تأسیسات پرخطر در مراکز جمعیتی (محمدی، مصاحبه، ۱۳۹۹).

از نگاه آمایش دفاعی سرزمینی، استقرار مراکز و نیروهای نظامی در کشور روسیه به گونه‌ای می‌باشد که تمام فضای سرزمینی این کشور را به خوبی تحت پوشش قرار داده و به لحاظ موقعیت مکانی و زمانی به منشأ تهدیدات دسترسی مناسبی دارند. به لحاظ نظامی کشور روسیه به چهار منطقه نظامی و فرماندهی راهبردی تقسیم شده است که روابط فرماندهی و کنترل هم از این تقسیمات تبعیت می‌کند. بیش‌ترین پایگاه‌های نظامی داخلی روسیه در امتداد مرزهای جنوب غربی تا غرب مستقر گردیده‌اند تا بتوانند با سرعت و کیفیت بالا، پشتیبانی از واحدهای نظامی، زیرساخت‌ها (صنعتی، شهری، ارتباطی) و جمعیت‌ها را عمل آورند:

- (۱) فرماندهی منطقه نظامی شرق در مجاورت آسیای شرقی با مرکزیت خاباروفسک؛
- (۲) فرماندهی منطقه نظامی مرکزی با مرکزیت یکاترینبورگ؛
- (۳) فرماندهی منطقه نظامی غرب با مرکزیت سن پترزبورگ
- (۴) فرماندهی منطقه نظامی جنوب با مرکزیت روستوف-نادونا در مجاورت دریای خزر (RAND Corporation, 2019: 98).

شکل ۱: مناطق نظامی و فرماندهی‌های راهبردی روسیه (RAND Corporation, 2019)

یکی از مهم‌ترین مناطق نظامی و فرماندهی راهبردی داخلی فدراسیون روسیه در غرب این کشور مستقر گردیده که در جنگ‌های کلاسیک گسترده، عمدتاً عملیات راهبردی را در دستور کار دارد. در همین راستا روسیه در واکنش به اقدامات نظامی ناتو در شرق اروپا، حضور نظامی در مرزهای غربی و جنوبی سرزمینی خود را افزایش داده و موشک‌های برد کوتاه «اسکندر» را در منطقه «کالینینگراد» مستقر نموده است. همچنین از دیگر مناطق نظامی راهبردی با اهمیت در کشور روسیه، فرماندهی منطقه نظامی جنوب است که به سبب همجواری با دریای خزر، برای جمهوری اسلامی ایران از اهمیت به سزایی برخوردار است. نکته اساسی در خصوص کارویژه این منطقه‌بندی‌های نظامی این است که در کشورهایی به وسعت و پهناوری روسیه به مانند آمریکا، ساختار تصمیم‌گیری و عملیات نظامی عمدتاً بر مناطق نظامی متکی بوده و اختیارات بیشتر در فرماندهی این مناطق تمرکز یافته‌اند تا در چنین مواقعی سرعت تصمیم‌گیری و نحوه برخورد با تهدیدات سازگارتر باشند. حال آنکه در کشورهایی نظیر ایران، پایگاه‌های نظامی اساساً تحت فرماندهی مناطق نیستند.

بعد سیاسی

کشور پهناور روسیه به سبب تنوع قومیتی، نارضایتی‌های داخلی و همچنین نزدیکی به منطقه آسیای مرکزی- قفقاز به عنوان یکی از خواستگاه‌های جرائم سازمان‌یافته، همواره مترصد مواجه با تهدیدات سیاسی- امنیتی بوده است که البته این مسائل از دوره شوروی ریشه داشته و در دوره جدید نیز دولت روسیه با آن‌ها دست به گریبان است؛ گرایش‌ات جدایی‌طلبی و تجزیه‌طلبانه در رأس تهدیدات سیاسی علیه کشور روسیه می‌باشند. پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، یکی از بزرگترین مشکلات داخلی فدراسیون روسیه ناتوانی کرملین در بازتعریف هویت ملی فراگیر و ایجاد وفاداری ملی میان شهروندان این سرزمین بود که ناشی از سه دلیل عمده بوده است:

- انگیزه قوی قومیت‌گرایی جدایی‌طلبان و تجربه سرکوب‌های متوالی

- عدم ظرفیت و جذابیت ایدئولوژی جدید دولت روسیه؛

- وضعیت نامطلوب فکری و اقتصادی در روسیه؛ (politico, 2021:39).

شکاف و نارضایتی‌های قومی در صورت عدم توجه تهدیدی علیه امنیت ملی خواهند بود. طی دهه‌های اخیر دولت روسیه در زمینه ایجاد زیرساخت‌های توسعه پویا، شبکه‌های ارتباطی- مواصلاتی، پخشایش صنایع، ایجاد اشتغال واقعی و ارتقای کیفیت زندگی در مناطق قومیتی سرزمینی خود عملکرد موفقی نداشته و لذا یکی از نگرانی‌های جدی امنیتی کرملین در حال حاضر بحران جدایی‌طلبان است (Seliverstov et al., 2019: 56).

یکی دیگر از ملاحظات سیاسی روسیه، مسئله جرائم سازمان یافته فراملی است. نوار مرزی جنوب تا جنوب غربی روسیه به سبب نزدیکی این کشور به آسیای مرکزی - قفقاز و وجود منشأ و عوامل تهدید در این مناطق، خطر مواجه با بحران های بین المللی همچون گروه های تروریستی، رادیکالیست های مذهبی، قاچاقچیان و البته گروه های نفوذ تبهکار برای دولت روسیه را همراه دارد؛ این تهدیدات با توجه به وجود زمینه های تاریخی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی در منطقه از جمله کشت مواد مخدر و شبکه تجاری تولید تا فروش آن، فقر ملت های منطقه، سطح پایین آموزش های مذهبی این جوامع و مواردی از این قبیل، تهدید جدی علیه امنیت ملی کشورهای همجوار به حساب آمده که نیازمند همکاری های منطقه ای در کنار راهبردهای دفاع ملی دولت ها می باشد. اصولاً برنامه های توسعه ای موجب افزایش ضریب امنیت در مناطق می شود و متقابلاً امنیت بالاتر نیز توسعه یافتگی بیشتری را برای مناطق به همراه خواهد داشت. در بخش های جنوبی کشور روسیه (مرزهای آسیای مرکزی - قفقاز)، ناامنی، محرومیت و توسعه نیافتگی، وجه بارز مناطق است که عواملی ضد امنیتی محسوب می شوند؛ در واقع ناامنی موجب محرومیت، توسعه نیافتگی و در نتیجه تشدید ناامنی گردیده است (Seliverstov et al., 2019: 125). تمهیدات آمایشی دولت روسیه برای مقابله با جرائم سازمان یافته نظیر تروریسم و قاچاق (اسلحه، مواد مخدر، انسان، گروه های تبهکار، پولشویی، افراط گرایی) شامل ارتقای سطح مصونیت اماکن تجمع و مراکز تأمین کننده نیازهای حیاتی مردم؛ ارتقای سطح امنیت صنایع دفاعی، هسته ای، شیمیایی، مجتمع های سوخت و انرژی، مراکز حساس؛ و در نهایت سازماندهی و افزایش تعداد پاسگاه های مرزی بوده است که در همین راستا استقرار فرماندهی های نظامی راهبردی جنوبی و مرکزی این کشور قابل تبیین است (Russia's NSS, 2021).

بعد اقتصادی

شناخت و تحلیل عوامل اقتصادی هم از جهت توسعه یافتگی اجتماعی - اقتصادی مناطق و سکونتگاه و هم به لحاظ تأثیری که بر ابعاد فضایی توسعه در مناطق می گذارند، از اهمیت زیادی در ملاحظات امنیتی و دفاعی منطقه خواهد داشت (سهامی و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۵). تهدیدات اقتصادی از مهمترین تهدیدات علیه امنیت ملی کشورها محسوب می گردند به گونه ای که قدرت نظامی و اقتصادی رابطه مستقیمی با یکدیگر دارند. تأمین کالاهای اساسی و راهبردی، حمایت از نیروهای مسلح، حفظ آرامش و امنیت روانی ملی و موارد دیگر حاکی از اهمیت امنیت اقتصادی می باشد (بوزان، ۱۳۹۰: ۱۵۰). فدراسیون روسیه به ۱۲ منطقه اقتصادی عمده قسمت تقسیم شده است از: منطقه مرکزی، چرنوزمنی، شمال، شمال غربی، قفقاز شمالی، سیبری شرقی، سیبری غربی، ولگا، ولگا - ویاتکا، اورال،

پاولز و شرق دور. این مناطق بر اساس معیارهای حجم اقتصاد، عملکرد اقتصادی، بودجه منطقه‌ای و مسائل اجتماعی تقسیم بندی شده‌اند (کولایی، ۱۳۸۹: ۹۸).

از صنایع مهم روسیه می‌توان به صنایع نفت و گاز، ماشین سازی، چوب، کشاورزی، شیمیایی، ساخت‌وساز، کشتی‌سازی، هسته‌ای، فولاد، آلومینیوم و همچنین مراکز تحقیق و توسعه (موشکی و هوافضا) اشاره نمود که پراکندگی این صنایع در خاک روسیه، عمدتاً در بخش‌های غربی و مرکزی این کشور می‌باشد؛ به عنوان مثال، معادن اورانیوم و نیروگاه‌های هسته‌ای روسیه در بخش اروپایی روسیه به ویژه نواحی فدرال ولگا و فدرال مرکزی مستقر هستند. صنایع فولاد در بخش اروپایی میان نواحی ولگا و اورال متمرکزاند. البته تعداد محدودی از صنایع در نواحی سبیری و شرق دور نیز احداث گشته‌اند. همچنین مراکز تحقیق و توسعه موشکی و هوافضا نیز در نواحی فدرال شمال غربی (آرخانگلسک)، قفقاز شمالی (چرکس) و شرق دور (آمور) مستقراند و صنایع آلومینیوم در هر دو بخش اروپایی و آسیایی این کشور متمرکز می‌باشند. این آرایش فضایی متمرکز شبکه تولیدات و صنایع در یک بخش خاص سرزمینی، علاوه بر تهدیدات داخلی امنیتی، در حملات و تهاجمات خارجی نیز آسیب‌پذیری این کشور را بسیار بالا برده است لذا همانطور که پیش‌تر اشاره شد، یکی از مهم‌ترین مناطق فرماندهی راهبردی و بیشترین پایگاه‌های نظامی داخلی روسیه در بخش اروپایی سرزمینی آن استقرار یافته‌اند. بیشتر میادین نفتی و گازی روسیه نیز در دو بخش سبیری شرقی و غربی می‌باشد که حدود ۸۰ درصد آن (کشف شده) در سبیری غربی متمرکز شده‌اند و ناحیه سبیری شرقی تقریباً دست نخورده است (rosneft.com, 2018). این در حالی است که بیشترین تراکم جمعیت و فعالیت در کشور روسیه در بخش‌های غربی این کشور صورت گرفته است. این وضعیت سبب شده تا شبکه انتقالی طولانی و گسترده‌ای از مبدأ به مناطق مختلف شکل گیرد که بسیار خطرناک بوده و انهدام یا اختلال در آن می‌تواند تلفات و خسارات فراوانی را به بار آورد. این شکل آمایش سرزمینی همچنین موجب تحمیل هزینه‌های سنگین ایجاد تأسیسات انتقال انرژی می‌شود. قیمت حامل انرژی بر کاربری فضاها نیز در روسیه اثر گذار است، چنانکه توسعه ناموزون میان مناطق، توسعه شتاب‌زده فضاها شهری و نهایتاً معضلات ترافیکی نظیر استفاده زیاد از وسایل نقلیه شخصی در ارتباطات میان شهری در نتیجه عدم توجه به ملاحظات و تهدیدات اقتصادی ایجاد گردیده است.

در این راستا، دولت روسیه تلاش دارد توجه ویژه‌ای به پراکندگی فعالیت و جمعیت در تمامی فضاها سرزمینی این کشور و متنوع سازی بازارهای اقتصادی داشته باشد و منطقه‌بندی اقتصادی جدیدی را متناسب با ویژگی‌های بومی هر ناحیه و در هماهنگی با اسناد بالادستی ملی ایجاد نماید؛ (Russia's SDS, 2019). در دکتترین ۲۰۲۰ امنیت انرژی به نقش برجسته سیاست‌های انرژی

و تأثیرات امنیتی آن بر روسیه به عنوان یکی از بزرگترین صادر کنندگان نفت و گاز در جهان تأکید گردیده است؛ تأمین پایدار امنیت سوخت و انرژی، کاهش سهم مواد هیدروکربونیک در تعادل انرژی؛ ارتقاء بازدهی انرژی در اقتصاد و کارآمدی اداره کشور در حوزه مجموعه سوخت و انرژی؛ توسعه فناوری‌های تولید انرژی از منابع تجدید پذیر با دی‌اکسید کربن پایین؛ و در نهایت توسعه همگرایی-ها (با اعضای اتحادیه اقتصادی اوراسیا، جامعه مشترک المنافع، گروه بریکس، سازمان همکاری‌های شانگهای و اوپک) جهت متنوع سازی بازارهای انرژی، از جمله تمهیدات روسیه برای تأمین امنیت انرژی می‌باشد (Russia Federation's ESD, 2020). از سویی دیگر دولت فدرال با توجه به این ملاحظات، منطقه نظامی راهبردی مرکزی را در بخش مرکزی کشور به ویژه سیبری برای تأمین امنیت منابع انرژی و دیگر معادن خود ایجاد نموده است.

بعد اجتماعی

بعد اجتماعی امنیت در بر گیرنده کیفیت زندگی اجتماعی، هویت، ارزش‌ها، هنجارها، فرهنگ استراتژیک و دیگر مسائل اجتماعی می‌باشد که عمدتاً از داخل کشور نشأت می‌گیرند. در واقع امنیت ارتباط عمیقی با ساختارهای اجتماعی و فرهنگی جامعه دارد و معضلات اجتماعی ریشه بسیاری از واگرایی‌ها و در نتیجه ناامنی کشور می‌باشند. شاخص‌های منفی جمعیت، بافت نامتعادل مناطق، افزایش فقر، سطح پایین بهداشت، توزیع ناموزون جمعیت و مهاجرت‌های گسترده به غرب کشور از مهم‌ترین چالش‌های اجتماعی کشور روسیه می‌باشند. روسیه یکی از پایین‌ترین نرخ‌های باروری در جهان با حدود ۰/۵ را دارد و تخمین زده می‌شود که با حدود ۱۲۸ میلیون نفر تا سال ۲۰۵۰، از نهمین کشور پرجمعیت به رده ۱۷ جهان تنزل خواهد یافت. حدود ۷۴ درصد از روس‌ها در مناطق شهری زندگی می‌کنند و جمعیت شهرهای روسیه در دهه گذشته افزایش یافته است که این نشان دهنده افزایش شهرنشینی و مهاجرت داخلی است (Worldometers.info, 2021). این خروج سکنه از مناطق روسیه، فضای نفوذ و عملیات تهاجمی دشمن را افزایش خواهد داد همانطور که در طرف مقابل تراکم شدید جمعیت در مناطق دیگر، خسارات و تلفات روس‌ها را در مواجهه با تهدیدات و حملات افزایش می‌دهد. از بعد امنیت داخلی نیز این شکل آمایش سرزمینی منجر به آسیب‌های زیست محیطی، فرهنگی و اقتصادی می‌گردند.

علاوه بر فاکتور جمعیت، وضعیت شبکه‌های ارتباطی نیز از عوامل تعیین ضریب آسیب‌پذیری مناطق محسوب می‌شوند به گونه‌ای که میزان ارتباطات و مواصلات مناطق، پایداری شهری، تسهیل عملیات امدادی، و اهداف پدافند غیرعامل آن‌ها را میسر می‌سازد. استقرار خدمات در هر منطقه،

کشش جمعیتی، فعالیتی و نفوذ جغرافیایی آن را افزایش می‌دهد و به این ترتیب اختلال در امنیت آن مناطق را کاهش می‌دهد. در کشور روسیه، اغلب راه‌های ارتباطی به سمت شهرهای بزرگ ساخته شده‌اند و بسیاری دیگر از شهرها و مراکز زیست و فعالیت دسترسی مواصلاتی خوبی ندارند که اگر آن مسیرهای موجود نیز در اثر جنگ مسدود گردند، مسیر جایگزین وجود ندارد و عملیات امداد، تخلیه یا پشتیبانی زمینی مختل می‌گردد. مدل توسعه مرکزگرا، ناهنجاری‌های منطقه‌ای غیر طبیعی، غفلت از اهمیت ژئوپلیتیک مناطق مرزی و نقص‌های نهادی (عدم توجه به بعد فضایی در قوانین روسیه)، شکاف‌های زیربنایی جدی در فضای فعالیتی این کشور ایجاد کرده است. انقباض (فشرده سازی) قابل توجه فضاهای فعالیت به ویژه تراکم قابل توجه فعالیت‌ها در محدوده مناطق مرکزی، غربی و شمال غربی روسیه، تمرکز بیش از یک سوم کل فعالیت‌های اقتصادی در این مناطق در حالی که تنها ۵ درصد از کل فضای سرزمینی این کشور را در بر دارند، به اصطلاح بیابان‌های اقتصادی و جمعیتی وسیعی در فضای سرزمینی روسیه و شکاف عمیقی را میان بخش‌های «شرقی» و «شمالی» با بخش‌های «اروپایی» ایجاد نموده است. در راستای ملاحظات اجتماعی فوق، دولت روسیه به دنبال تشویق مهاجرت معکوس، افزایش نرخ زاد و ولد، توسعه اقتصادی مناطق و ایجاد اشتغال از طریق تقویت روابط و همکاری‌های بین منطقه‌ای، کاهش نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی، افزایش رقابت‌پذیری مناطق و در نهایت مدرن‌سازی نوآورانه مناطق مختلف و دور افتاده کشور می‌باشد (Seliverstov et al., 2019: 87).

بعد زیست محیطی

یکی از مهمترین ملاحظات جغرافیایی در بررسی امنیت مناطق، نوع بافت و همچنین ناهمواری‌های سطح زمین می‌باشد. برای مثال نواحی کوهستانی جهت استقرار فعالیت و جمعیت برتری دفاعی نسبی دارند. بنابراین شاخص توپوگرافی یکی از مهم‌ترین عوامل استقرار جمعیت و فعالیت محسوب می‌شود. البته ناهمواری‌ها برخی مواقع یک عامل تهدیدزا نیز هستند؛ مثلاً رودخانه‌ها در هنگامه باران شدید، طغیان و سیلاب را به همراه دارند که این امر، حرکت نظامیان و دسترسی ارتباطی را با مشکل مواجه می‌نماید. به این شکل در هنگام بارندگی یا زلزله، خسارات و تلفات را افزایش خواهند یافت. لذا ضروری است تا مراکز نظامی، زیرساخت‌ها و تأسیسات در حریم ناهمواری‌های مناطق ساخته نشوند. همچنین بافت منظم یا نامنظم مناطق، بسته به نوع تهدیدات، آسیب‌پذیری متفاوتی دارد؛ در زمان تهاجمات نظامی، بافت منظم امکان گریز، پناه‌گیری و امداد رسانی بیشتری دارد در حالی که بافت نامنظم امکان مقاومت و پیروزی بیشتری دارد. بنابر این بایستی پس از تعیین نوع و ماهیت احتمالی تهدیدات،

جهت کاهش آسیب یا افزایش پایداری مناطق، اقدام به ایجاد بافت منظم و یا نامنظم در آن‌ها نمود (سهامی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۳). با نگاهی به نقشه توپوگرافی کشور روسیه مشاهده می‌گردد که بخش‌های شمالی، مرکزی و غربی این کشور دارای بافت منظم و زمین نسبتاً همواری دارند که این وضعیت جهت استقرار جمعیت و فعالیت (صنایع، مراکز نظامی، زیرساخت‌ها، تأسیسات، امدادگری، پشتیبانی) مناسب می‌باشد ولیکن در مقابل تهاجمات و تهدیدات امنیتی، بسیار آسیب پذیر می‌باشند، لذا لازم است از تراکم و تمرکز جمعیت و فعالیت در این مناطق کاسته شود. در سویی دیگر اما در نواحی شرقی و جنوبی این کشور، بافت نامنظم و ناهمواری‌های سخت، سبب توزیع بسیار کم جمعیت، فعالیت، ارتباطات و در نهایت کاهش توسعه یافتگی این مناطق شده است که هرچند احتمال خسارات، تلفات و پیروزی دشمن را در مواجهه با تهدیدات کاهش می‌دهد، ولیکن امور پشتیبانی و دفاع را نیز سخت‌تر نموده و البته بستر مناسبی برای رشد جرائم سازمان‌یافته نظیر تروریسم و قاچاق می‌باشد. تغییرات آب‌وهوایی یکی دیگر از عوامل طبیعی است دائماً تأثیرات منفی بر فعالیت‌های اقتصادی و وضعیت زندگی جوامع گذارده، عوارض طبیعی خطرناک افزایش یافته و منشأ پیدایش وضعیت‌های اضطراری طبیعی و فنی تبدیل شده‌اند، لذا توسعه اقتصاد "سبز" و بدون دی‌اکسید کربن به دستور کار بین‌المللی تبدیل گردیده است. در کشور روسیه نیز رفع آسیب‌های وارد شده به محیط زیست، از ملزومات بهبود کیفیت کیفیت زندگی به شمار می‌روند که دستیابی به اهداف فوق و استفاده عقلانی از منابع طبیعی از طریق اجرای سیاست‌هایی محقق می‌شود:

- رشد اقتصادی اکولوژیک محور، بکارگیری فناوری‌های نوین و تولید ایمن
- ایجاد سیستم تنظیم انتشار و کاهش رهاسازی گازهای گلخانه‌ای
- توسعه فناوری‌های تصفیه آلاینده‌های هوا، فاضلاب‌های صنعتی و شهری؛
- جلوگیری از آلودگی منابع آبی، افزایش کیفیت آب و احیاء اکوسیستم‌های آبی؛
- کاهش حجم تولید پسماندهای تولید و مصرف و توسعه صنعت بازیافت
- حفظ تنوع بیولوژیکی اکوسیستم‌ها و توسعه مناطق طبیعی حفاظت شده و جنگل‌ها
- جلوگیری از آلودگی رادیواکتیو، میکروارگانیسم‌های آلاینده انتقالی از خارج
- حل مشکلات اکولوژیکی و استفاده عقلانی از منابع طبیعی منطقه شمالگان روسیه
- توسعه سیستم کنترل و نظارت اکولوژیکی برای جلوگیری از تهدیدات بیولوژیکی
- افزایش پتانسیل فنی و تجهیزات پیشگیری و رفع اضطراری پیامدهای اکولوژیکی
- بالا بردن سطح سواد و فرهنگ اکولوژیکی شهروندان و تربیت مسئولیت پذیری آنان
- توسعه همکاری‌های بین‌المللی محیط زیستی (Russia's NSS, 2021).

در ادامه بررسی تأثیر تهدیدات و ملاحظات دفاعی - امنیتی فوق در طرح‌های آمایش سرزمینی کشور روسیه، می‌توان گفت که دولت‌های روسی نیز راهبردهای متفاوتی را در مقاطع زمانی مختلف جهت حداکثر کارایی اعمال نموده‌اند اما پیش از پرداختن به این راهبردها، بایستی به اصول و اهدافی که روس‌ها در تدوین برنامه‌های خود در نظر دارند اشاره داشت؛ اعتدال فضایی (نظام متوازن سکونت‌گاه‌ها)، حفظ ساختار متمرکز سکونت در سرزمین، هماهنگی میان زیرساخت‌ها، حفظ روابط تاریخی و فرهنگی مناطق، ایجاد رقابت میان مناطق، توسعه کشاورزی، پیش‌بینی فضاهای جدید استقرار جمعیت، رعایت اصول پدافند غیرعامل، پیش‌بینی زمینه‌های دفاع نظامی و غیرنظامی، از جمله این اصول می‌باشند. اکنون با توجه به اصول و اهداف فوق، این سؤال طرح می‌شود که الزامات برنامه‌ریزی روس‌ها در جهت پشتیبانی از اصول آمایش سرزمینی خود چه بوده است؟ بر این اساس می‌توان گفت که افزایش سلامت و ایمنی، افزایش گزینه‌های دسترسی، حفاظت از محیط زیست، بهبود کیفیت زندگی، بهبود و یکپارچگی سیستم ترابری، کارایی در مدیریت و بهره‌برداری از سیستم‌ها و تأکید بر حفاظت از سیستم‌های ارتباطی مورد توجه جدی روس‌ها هستند (محمدی، مصاحبه، ۱۳۹۹). با توجه به مطالب فوق، راهبردهای آمایش دفاعی سرزمینی کشور روسیه را به شرح جدول ۲ ارائه شده است:

جدول ۲: مشخصات جامعه نمونه تحقیق

راهبرد	توضیح
راهبرد بازدارندگی	تأکید بر منابع، امکانات، نیروها و تقویت قوا
راهبرد پیرامونی	در خصوص کشورهای حاشیه و پیرامونی
راهبرد تدافعی محض	مقابله به مثل در مقابل تجاوزات دشمن
راهبرد پیمانی	اتحادیه‌های دوجانبه، منطقه‌ای و بین‌المللی
راهبرد توازن نظامی	توسعه تکنولوژی نظامی و دفاع فراگیر

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در این پژوهش سعی گردید تا در چارچوب نظریه امنیتی مکتب کپنهاگ، مهمترین ملاحظات دفاعی - امنیتی آمایش سرزمین در کشور روسیه بررسی گردیده و نتایج حاصل از آن را با کاربرست عملی برای جمهوری اسلامی ایران در نظر گرفت. در پاسخ به سؤالات این تحقیق که «ملاحظات دفاعی - امنیتی آمایش سرزمین در روسیه و ایران دارای چه ابعاد و مؤلفه‌هایی است؟» و «کاربرست ملاحظات دفاعی - امنیتی آمایش سرزمینی روسیه برای جمهوری اسلامی ایران چگونه است؟»، ملاحظه گردید که کشورهای روسیه و ایران علاوه بر ملاحظات دفاعی مربوط به تهدیدات نظامی،

با تهدیدات و ملاحظات دیگری هم در بخش‌های مختلف سرزمینی خود مواجه هستند از جمله ملاحظات سیاسی (تروریسم، جریانات جدایی‌طلبی، جرایم سازمان‌یافته فراملی)، ملاحظات اقتصادی (امنیت خطوط انتقال انرژی و ترانزیت)، ملاحظات اجتماعی (بحران کاهش جمعیت، مهاجرت‌های گسترده، توزیع ناموزون جمعیت و فعالیت، شکاف مناطق شهری - روستایی) و در نهایت، ملاحظات اکولوژیکی یا محیط زیستی (توپوگرافی، آلودگی‌ها و تغییرات منفی محیط زیستی).

در بررسی تأثیر این ملاحظات دفاعی امنیتی بر آمایش سرزمینی کشورهای روسیه و ایران مشخص گردید که نحوه استقرار واحدهای صنعتی، تولیدی، زیرساختی، مسکونی و مراکز نظامی در هر دو کشور، حاکی از تمرکز و تراکم بالای جمعیت و فعالیت‌ها در مناطق خاصی از فضای سرزمینی این دو کشور می‌باشد که این شرایط اگرچه در ابتدا موجب شکل‌گیری قطب‌های رشد گردیده، ولیکن هم در مواجه با تهدیدات نظامی و تهاجمات خارجی دچار آسیب‌پذیری بالایی خواهند بود و هم در بعد داخلی امنیت ملی؛ در واقع کوچک‌ترین اختلالی در این شبکه متمرکز، همه عناصر موجود در این محدوده متراکم را نیز با خسارات و تلفات سنگین مواجه خواهد کرد، ضمن آن که هزینه‌های بالایی نیز دارند. به این ترتیب هرچند در برخی موارد محدود و استثنائی، الزامات اکولوژیکی و ایمنی ایجاب کننده نوع آمایش سرزمینی فوق‌الذکر خواهد بود، ولیکن در یک نگاه کلان می‌بایستی تا با در نظر گرفتن ملاحظات دفاعی و امنیتی ملی، اصول تعادل فضایی، توسعه متوازن مناطق، دسترسی گسترده، پخشایش فعالیت و جمعیت، پدافند غیرعامل، پشتیبانی نظامی و امدادی از تمام فضاهای سرزمینی، در دستور برنامه‌های ملی آمایش سرزمینی قرار گیرند. امنیت ملی و آمایش سرزمین، دو مفهوم مکمل و مرتبط با هم هستند به گونه‌ای که آمایش اصولی، موجبات بیشترین ظرفیت تدافعی و کمترین خسارات و تلفات را در مقابل تهدیدات فراهم می‌کند و از سویی دیگر الزامات دفاعی - امنیتی هم بهترین نحوه استقرار فعالیت و جمعیت را در فضای سرزمینی ارائه می‌دهد. بنابراین می‌بایستی در شرایط صلح و امنیت، بهترین شکل آمایش سرزمین را مبتنی بر ملاحظات دفاعی - امنیتی در کشور ایجاد نمود تا در شرایط بحرانی و امنیتی، بتوان از منابع ملی، مراکز حساس و شهروندان حفاظت نمود. در این زمینه، کشور روسیه عملکرد ممتاز ملی در بخش‌های آمایش دفاعی سرزمین، طرح‌های پدافند غیرعامل، استقرار صنایع سنگین، توسعه بازرگانی و گردشگری داشته و تجربیات برجسته‌ای دارد که این دانش نوین، برای کشور ایران نیز قابل الگوبرداری می‌باشد. با توجه به عملکرد روسیه در حوزه‌های آمایش صنعتی، اقتصادی و دفاعی نظیر توسعه صنایع سنگین، حمل‌ونقل عمومی شهری، زیرساخت‌های ترانزیتی، امنیت انرژی، ایمنی و اجرای پدافند غیرعامل که تجربیات

کارسازی برای جمهوری اسلامی ایران می‌باشند، می‌توان از تجربیات این کشور در کاهش هدررفت منابع و سرمایه‌ها جهت تدوین برنامه‌های آمایش سرزمینی، استقرار مراکز نظامی، صنعتی، تفریحی، سکونتگاهی، تحقیقاتی و از این قبیل موارد در کشور ایران نیز بهره‌مند گشت. تجربه‌های کشور روسیه نشان می‌دهد تمرکز فعالیت‌ها و سرمایه‌ها در مناطق خاص، سبب پخشایش ناموزون جمعیت و امکانات در سطح ملی گشته و این امر در بلندمدت شکاف میان مناطق، توسعه نامتوازن، نابرابری‌های اجتماعی و نارضایتی‌های عمومی را در پی دارد و نتیجتاً این بحران‌ها، تهدید علیه امنیت ملی خواهند بود؛

در واقع موقعیت و مزایای ژئوپلیتیکی ایران از جمله تجارت آزاد دریایی و مرزهای همسایگی و بازارهای متنوع در قیاس با روسیه، کشور ما را نیازمند ایجاد زیرساخت‌های ایمن، دسترسی ارتباطی بالا، ایجاد واحدهای نظامی پشتیبان، خارج بودن از تیررس تهدیدات، حفظ اقوام و جمعیت‌های ساکن و توسعه اقتصادی_اجتماعی مناطق حاشیه‌ای می‌باشد با بودجه‌های کافی گردانده که البته توصیه می‌شود با مشارکت بخش خصوصی و بودجه‌های لازم، در تحقق آن‌ها کوشید، چنانکه کشور روسیه با تجربیات گذشته، اکنون در پی چنین اهدافی گام برمی‌دارد.

منابع و مآخذ

- بوزان، باری (۱۳۹۰). مردم، دولت‌ها و هراس. ترجمه پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- توفیق، فیروزه (۱۳۹۴). آمایش سرزمین، تجربه جهانی و انطباق آن با وضع ایران، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری.
- سهمی، حبیب‌الله؛ آقاغنی‌زاده، جهان؛ جباری فسندوز، اسماعیل و تاریقلی‌زاده، هادی (۱۳۹۳). ملاحظات دفاعی و امنیتی در آمایش مناطق با رویکرد پدافند غیرعامل، تهران: هفتمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران (جغرافیای سیاسی شهر)، <https://civilica.com/doc/371316>.
- زرقانی، سیدهدادی؛ اعظمی، هادی (۱۳۹۰). تحلیل ملاحظات نظامی - امنیتی در آمایش و مکان‌گزینی مراکز و استقرارگاه‌های نظامی با تأکید بر استان خراسان رضوی، برنامه‌ریزی و آمایش فضا، ۱۵(۲)، صص ۱۴۱-۱۶۱.
- فرج‌زاده، منوچهر (۱۳۹۵). تحلیل و تبیین مبانی نظریه‌ها و روشناسی متعارف آمایش سرزمین، تهران: الگوی پیشرفت.

کولایی، الهه (۱۳۸۹). بررسی زمینه‌های نظری و تاریخی هم‌گرایی و واگرایی در فدراسیون روسیه، چاپ دوم. تهران: وزارت امور خارجه، اداره چاپ و انتشارات.

کولائی، الهه (۱۳۹۲). سیاست و حکومت در فدراسیون روسیه، چاپ سوم. تهران: وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات.

B. S. Zhikharevich & T. K. Pribyshin(2020)." The First Five Years of Urban Strategic Planning in Russia under Federal Law (2014–2019)". Regional Research of Russia volume, 10, pages202–212

Buzan, B. & Hansen, L.(2009). "The Evolution of International Security Studies". New York: Cambridge

Buzan and Ole Waver(2000). "Regions and Powers: The Structure of International Security". New York, Cambridge University Press

Human Development Report(2015); Work for Human Development. United Nations Korotaev, Vladimir(2016). "Spatial Organization of Russian Cities. Underground Development", Procedia Engineering, Volume 165, 622-626

Ministry of Economic Development of Russia(2019): "Strategy of Spatial Development of the Russian Federation until 2025", retrieved from <http://economy.gov.ru/wps/wcm/connect/4e13f48c-257a-4878-858f-c2159aa5320b/spr.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=4e13f48c-257a-4878-858f-c2159aa5320b> Accessed on 16.09.2018

"Russia Federation's 2021 National Security Strategy", Retrieved 2021, from <http://www.commin.org>

"Russia nuclear doctrine 2020" Retrieved 2021, from <https://www.sipri.org/commentary/blog/2020/russias-nuclear-doctrine-moves-focus-non-western-threats>

"Russia Federation's Energy Security Strategy 2020" <https://policy.asiapacificenergy.org/node/1240>

Santa Monica, Calif (2019). "Russia,s Ground Combat Capabilities And Implication For U.S.-Russia Comprtition". 2019 RAND Corporation.

The Constitution of the Russian Federation: Chapter 3, "The Federal Structure" Retrieved Aprill 28, 2016

V. E. Seliverstova, L. V. Melnikovaa, E. A. Kolomaka, V. A. Kryukova, V. I. Suslova, and N. I. Suslov(2019). "Spatial Development Strategy of Russia: Expectations and Realities", Regional Research of Russia, 9(2), p.p 155-163

<https://www.worldometers.info/world-population/russia-population/>

<https://www.rosneft.com/>

